

دانشکده علوم انسانی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی تطبیقی آیات خلود بر اساس دیدگاههای شیخ طوسی، زمخشری، فخر رازی

استاد راهنما:

دکتر محسن قاسمپور

استاد مشاور:

دکتر طلعت حسنی بافرانی

توسط:

حمیده ابراهیمی پور

دی ۱۳۹۲

اسکن نمبره

تقدیم به:

مادرم

که وجودم برایش همه رنج است و وجودش برایم همه مهر.

روح پدر و برادران شهیدم

همسر عزیزم

که فروغ نگاهش، گرمی کلامش، سرمایه‌ی جاودانی زندگی من بوده است.

و گل‌های زندگی‌ام محبوبه و محمدمهدی.

سپاسگزارى:

ستایش ایزد پاک را که همواره در پرتو عنایتش بوده و هر لحظه که او را خواندم آرامش یافتم.

پس از سپاس به درگاه ایزد منان، بر خود وظیفه می‌دانم از همه اساتید محترمی که در دوران تحصیل خوشه چین علم و اخلاق آنان بودم و افتخار شاگردی در محضرشان را داشتم سپاسگزار باشم و آرزوی موفقیت‌شان را از خداوند بزرگ خواستارم.

از استاد بزرگوار جناب آقای **دکتر محسن قاسم‌پور** که مرا با راهنمایی‌های ارزنده خود، در طول انجام پژوهش و نگارش این پایان‌نامه بهره‌مند نموده‌اند، کمال قدردانی را دارم.

از سرکار خانم **دکتر طلعت حسنی بافرانی** به عنوان مشاور که با تجربیات خود مشوق اینجانب بوده‌اند، سپاس گزارم.

همچنین از تشریک مساعی جناب آقای **دکتر مصطفی عباسی مقدم** به عنوان استاد داور داخل و نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه که قبول زحمت نموده‌اند و جناب آقای **دکتر عباسعلی فراهتی** به عنوان استاد داور مدعو که این پایان‌نامه را مورد مطالعه قرار داده و در جلسه دفاعیه اینجانب شرکت نموده‌اند، تشکر می‌کنم.

چکیده

کیفیت مسئله خلود و آراء پیرامون آن از آنجایی که با سرنوشت انسانها ، پس از حیات برزخی پیوند دارد؛ از دیر باز محل بحث عالمان و مفسران در ادیان مختلف بوده است. مفسران و متکلمان فریقین جملگی با استناد به ظاهر آیات و روایات بسیاری بر خلود در بهشت و خلود کفار معاند در دوزخ و عذاب دائمی آن اتفاق نظر دارند. غیر از گروه اندکی از سلفیان که نظری دیگر را مطرح می‌کنند. در میان مفسران شیعی، محوریت آرای تفسیری شیخ طوسی مورد اهتمام ویژه این تحقیق است. افزون بر انگاره‌های تفسیری شیخ طوسی موضوع خلود از منظر برخی عالمان متکلم شیعی نیز بررسی شده است و در میان اهل سنت دیدگاه شخصیت‌هایی همچون زمخشری و فخررازی به عنوان نمایندگان جریان فکری معتزله و اشاعره در موضوع خلود مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است.

از عارفان مفسر برخی که با مشرب عرفانی به آیات خلود می‌نگرند ضمن بهره‌گیری از روایات و ادله‌ی عقلی و فلسفی بر دائمی نبودن عذاب جهنم اصرار دارند.

هر سه مفسر، شیخ طوسی، زمخشری، فخررازی با توجه به معنای «أبد» خلود و مشتقات آن در آیات قرآن را جاودانگی پاداش‌های الهی در بهشت و عذاب‌ها در دوزخ تاکید ورزیده‌اند. شایان ذکر است افزون بر آیات قرآن، در احادیث شیعی و روایات اهل سنت بر اساس ظواهر آنها موضوع خلود در بهشت و دوزخ مورد تاکید و تصریح قرار گرفته است.

در عین حال بر اساس دسته‌ای دیگر از روایات شیعه، گروه‌هایی همچون توبه کنندگان، دوستداران ولایت، مؤمنان گناهکار، مستضعفان فکری و دینی از زمره نجات یافته‌گان عذاب جهنمی تلقی می‌شوند.

کلمات کلیدی: خلود، تأبید، بهشت، جهنم، عذاب، کافر، مشرک، منافق.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۲	مقدمه
۵	۱-۱- شرح تحقیق
۵	۱-۱-۱- موضوع تحقیق
۵	۱-۱-۲- زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق
۶	۱-۱-۳- اهداف تحقیق
۶	۱-۱-۴- اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن
۷	۱-۱-۵- سؤال‌های ویژه
۷	۱-۱-۶- روش انجام تحقیق
۸	۱-۲- تعاریف و اصطلاحات
۸	۱-۲-۱- تأبید
۹	۱-۲-۲- خلود
۱۰	۱-۲-۳- جَنَّة
۱۳	۱-۲-۴- جهنم
۱۴	۱-۲-۵- عذاب
۱۶	۱-۲-۶- کفر و کافر
۱۷	۱-۲-۷- شرک و مشرک
۱۹	۱-۲-۸- نفاق و منافق
۲۰	۱-۲-۹- فریقین
۲۱	الف) خوارج
۲۲	ب) مُرَجِّئَه
۲۳	ج) معتزله
۲۴	د) اشاعره

۲۶ معرفّی اجمالی مفسّران
۲۶ ۱-۳-۱- شیخ طوسی در یک نگاه اجمالی:
۲۷ ۱-۱-۳- آثار شیخ
۲۸ ۳-۳-۱- زمخشری در یک نگاه اجمالی:
۲۸ ۱-۳-۳- آثار زمخشری
۲۹ ارزش تفسیر کشّاف
۲۹ ۴-۳-۱- فخررازی در یک نگاه اجمالی:
۳۰ ۱-۴-۳- آثار و تألیفات او
۳۳ فصل دوّم: خلود از دیدگاه قرآن کریم و روایات
۳۴ مقدمه
۳۵ بخش اول: خلود از دیدگاه قرآن کریم
۳۶ خلود عذاب و مشتقات آن در قرآن
۳۶ ۱-۱-۲- آیات ناظر بر خلود مطلق:
۳۸ ۲-۱-۲- آیات ناظر بر خلود مقید:
۴۰ ۳-۱-۲- آیات با واژه های قریب المعنی به خلود
۴۰ ۱-۳-۱-۲- مأوی
۴۲ ۲-۳-۱-۲- مهّاد
۴۳ ۳-۳-۱-۲- مصیر
۴۴ ۴-۳-۱-۲- أحقاب
۴۸ ۵-۳-۱-۲- و ما هم بخارجین من النّار
۵۰ ۶-۳-۱-۲- آیه ذرأنا
۵۲ ۷-۳-۱-۲- اصحاب سعیر
۵۴ ۸-۳-۱-۲- عذاب مقیم
۵۵ جمع بندی:
۵۵ ۴-۱-۲- موجبات خلود در جهنّم از دیدگاه قرآن
۶۱ بخش دوم: خلود از دیدگاه روایات

۶۲ ۲-۲- خلود در روایات
۶۲ تأملی در حدیث ابن مسعود
۶۴ ۱-۲-۲- احادیث شیعی
۷۲ ۲-۲-۲- خلود در روایات اهل تسنن
۷۴ جمع بندی:
۷۷ فصل سوم: خلود از دیدگاه مفسران متکلم و عارف و فیلسوف
۷۸ مقدمه
۷۹ ۱-۳- خلود از منظر مفسران فریقین (شیخ طوسی، زمخشری و فخررازی)
۸۰ بخش اول : دیدگاه مفسران و متکلمان شیعی
۸۱ مقدمه
۸۱ ۱-۱-۳- خلود با محوریت شیخ طوسی
۸۸ ۲-۱-۳- خلود از منظر متکلمان شیعی
۹۲ مقدمه
۹۳ ۱ بن سینا (۴۲۸ق)
۹۳ سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ق)
۹۴ ملأ عبد الرزاق کاشانی (م ۷۳۶ق)
۹۵ ملأ صدر (م ۱۰۵۰ق)
۹۸ نقد ملأ هادی به ملأ صدرا:
۹۸ ملأ محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ق)
۱۰۰ ملأ هادی سبزواری (م ۱۲۸۸ق)
۱۰۱ علامه طباطبایی
۱۰۳ بخش دوم: خلود از دیدگاه مفسران و متکلمان اهل تسنن
۱۰۴ ۱-۲-۳- خلود با محوریت زمخشری
۱۰۸ جمع بندی
۱۰۸ ۲-۲-۳- خلود با محوریت فخررازی
۱۱۲ ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸هجری قمری)

۱۱۵ نقد استدلال ابن عربی
۱۱۷ نقد دیدگاه ابن عربی
۱۲۳ نتیجه:
۱۲۳ ۳-۲-۳- خلود از دیدگاه متکلمان اهل تسنن
۱۲۴ ۳-۲-۳-۱- خلود از دیدگاه متکلمان معتزلی:
۱۲۸ جمع بندی
۱۲۸ ۳-۲-۳-۲- خلود از دیدگاه متکلمان اشعری:
۱۳۰ جمع بندی:
۱۳۱ ۳-۳- بررسی برخی از شبهات بحث خلود
۱۳۱ سازگاری عقل با خلود
۱۳۲ خلود عذاب و رحمت الهی
۱۳۴ خلود و عدل الهی
۱۳۶ خلود و حکمت الهی
۱۳۶ آتش و تطهیر
۱۳۷ بخشیده شدن جهنمیان
۱۳۸ بقای در جهنم
۱۳۸ جاودانگی عذاب قیامت
۱۳۹ قرآن و قتل مؤمن
۱۴۱ نتیجه
۱۴۴ ضمائم:
۱۴۴ آیات خلود عذاب در قرآن کریم
۱۴۴ آیات خلود قرآن با واژه خالدین
۱۴۸ آیات خلود با واژهی خالدون
۱۵۱ آیات خلود با واژهی الخلد
۱۵۲ آیات با واژهی الخلود
۱۵۲ آیات با واژهی تخلدون

- آیات با واژه‌ی یخلدون ۱۵۲
- آیات با واژه‌ی خالداً ۱۵۲
- آیات خلود با واژه‌ی اصحاب السعیر ۱۵۲
- آیات خلود با واژه‌ی مأواکم ۱۵۲
- آیات خلود با واژه‌ی مأواه ۱۵۳
- آیات خلود با واژه‌ی و ما هم بخارجین ۱۵۳
- آیات خلود با واژه‌ی اصحاب النار ۱۵۴
- آیات خلود با واژه‌ی خالد ۱۵۴
- آیات خلود با واژه‌ی احقاب ۱۵۵
- آیات خلود با واژه‌ی مهاده ۱۵۵
- آیات خلود با واژه‌ی المأوی ۱۵۵
- آیات خلود با لمحیطة ۱۵۵
- منابع و مأخذ ۱۵۶

فصل اوّل

کلیّات و مفاهیم

مقدمه

«خلود» یکی از موضوعاتی است که در حوزه‌های تفسیر، حدیث و کلام آراء گوناگونی را به خود اختصاص داده است. جنبه‌های مختلف این موضوع بخش مهمی از مباحث معاد را تشکیل می‌دهد. از آنجا که اعتقاد به معاد از عناصر مشترک و اساسی در ادیان آسمانی و مذاهب بشری است، بحث خلود نه تنها میان مسلمانان و بر اساس آموزه‌های قرآنی و حدیثی مطرح است بلکه در سایر کتاب‌های آسمانی و در میان دیگر عالمان و متدینان به ادیان آسمانی غیر مسلمان هم مطرح بوده است.

برای مثال، در انجیل متی آمده است «هر نوع گناه و کفر از انسان آمرزیده می‌شود، اما کسی که بر خلاف روح القدس گوید، در این عالم و در عالم آینده هرگز آمرزیده نخواهد شد»^۱ این موضوع نه تنها، مفسران، متکلمان و فلاسفه را واداشته است که برای اثبات یا انکار خلود، تحقیقات و تلاش‌های علمی انجام دهند. بلکه امروزه نیز در غرب این آموزه مورد بحث و بررسی و احتمالاً با چالش و نقد مواجه شده است. زیرا خلود و جاودانه بودن عذاب دوزخ از موضوعات پیچیده و بحث برانگیزی است که اذهان همه مردم بخصوص مسلمانان را به خود مشغول ساخته است. و این پرسش‌ها را برای همیشه در ذهن ایجاد می‌کند، چگونه ممکن است پروردگار مهربان بندگان خود را به خاطر گناهی که در عمری کوتاه (محدود) خویش انجام داده‌اند، برای مدت‌های طولانی و همواره در عذاب دردناک و آتش ابدی باقی گذارد؟ آیا با عدالت خداوند رحیم ناسازگاری پیدا نمی‌کند؟ و رحمت الهی چنین امری را ایجاب می‌کند؟ چه کسانی مشمول خلود در جهنم‌اند؟ آیا فقط کافران به خلود در جهنم دچار می‌شوند یا

^۱ - کتاب مقدس عهد عتیق و جدید، مترجم: فاضل خان همدانی، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۰ش، انجیل متی، باب ۳۲/۱۲، چ اول.

مؤمنانی که مرتکب گناه کبیره شده‌اند و توبه نکرده‌اند نیز در انتظار چنین سرنوشتی خواهند بود؟

مفسران، متکلمان، فلاسفه و عرفا هر کدام این بحث را با رویکردهای مختلف تفسیری خود دنبال کرده‌اند، و به ظواهر آیات قرآن کریم، روایات و احادیث تمسک جسته‌اند و همگی بر خلود کفار معاند در دوزخ و عذاب دائم اتفاق نظر دارند.

در این نوشتار در مقام بیان نقل و بررسی دیدگاه‌های مفسران شیعی و اهل تسنن با استناد بر دلایل نقلی، عقلی و تطبیق دیدگاه‌های آنان بر اساس آیات قرآن کریم و روایات ائمه‌ی معصومین، با بیان مشترکات و مفترقات این دو دیدگاه هستیم. ولی با توجه به محدودیت فضای بحث، سعی بر این است تا در رساله‌ی حاضر، خلود بر اساس دیدگاه‌های شیخ طوسی از شیعه و زمخشری و فخررازی از اهل تسنن با تأکید بر آیات و روایات نگارش شده، بررسی شود. ضمن معرفی بیشتر این موضوع از دیدگاه‌های شیعه و اهل تسنن، از تفاسیری مانند: تبیان، مجمع البیان، المیزان، نمونه، الکشاف، مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، روح المعانی، بیان المعانی، نور الثقلین، فتح البیان، الدر المنثور و تفسیر مراعی و ... نیز استفاده و بهره جسته و با بیان مشترکات و مفترقات این دیدگاه‌ها برآینم تا پاسخی مناسب از دیدگاه قرآن کریم، روایات و عقل و آرای متکلمان به پرسش‌هایی که به ذهن می‌رسد دست یابیم.

از آنجا که موضوع رساله از موضوعات متن پژوهی است، روش توصیفی، تحلیلی را برگزیده، با مراجعه به کتابخانه به جمع آوری اطلاعات به تحقیق و تبیین موضوع پرداخته‌ایم.

این رساله شامل سه فصل و هر فصل در بخشهایی و یک نتیجه تنظیم شده است.

در بخش اول فصل اول، کلیات و مفاهیم کلیدی نظیر خلد، تأبید، بهشت، عذاب، کفر و کافر، شرک و مشرک، نفاق و منافق و فریقین سخن گفتیم. بخش دوم به لحاظ اجمالی به معرفی شخصیت مفسران پرداخته است.

بخش اول از فصل دوم: مسأله‌ی خلود در آیات قرآن مورد بررسی قرار داده که طی آن آیات

به سه دسته تقسیم می‌شوند.

الف- آیات مطلق و بدون قید.

منظور از آیات مطلق در این بحث آیاتی است که به طور مطلق و ضمیمه شدن عبارتی

قرآنی موضوع خلود را مطرح کرده است.

ب- آیات مقید: در آیات مقید خلود با قیدی همراه شده است.

ج- آیاتی که دارای الفاظ قریب المعنی به خلود است.

به جهت محدودیت رساله، فقط به آیات شاخص ناظر بر خلود در بهشت و جهنم با استفاده

از تفاسیر اهل سنت و شیعه خواهیم پرداخت.

بخش دوم: خلود از دیدگاه روایات شیعه و اهل تسنن را بررسی کرده است.

فصل سوم به موضوع خلود از دیدگاه متکلمین، عرفا و فلاسفه اختصاص یافته است که به

چهار بخش تقسیم می‌شود.

بخش اول: به بررسی آرا و عقاید متکلمان سنی و شیعی می‌پردازد.

بخش دوم و بخش سوم، دیدگاه عرفا و فلاسفه را بررسی می‌کند.

و در بخش چهارم به پاسخ شبهات مطرح شده پرداخته است.

امید آنکه این پژوهش، هر چند با گام‌های اندک، پاسخ‌گوی شبهات خلود بوده باشد، و

موجب ایجاد انگیزه‌ای برای تحقیقات وسیع‌تر در مباحث تفسیری، کلامی، فلسفی و عرفانی در

چنین عرصه‌ای شود.

۱-۱- شرح تحقیق

۱-۱-۱- موضوع تحقیق

خلود (جاودانگی) در آخرت از موضوعات بسیار مهم و بحث برانگیز در میان فرق اسلامی است. که مفسران و عالمان مسلمان با توجه به آیاتی از قرآن به آن پس از مرگ اشاره و دیدگاه‌های متفاوتی را در این باره ارائه کرده‌اند. بررسی، دسته‌بندی و تحلیل این دیدگاه‌ها، مشترکات و مفترقات تفسیری و کلامی آنان از محورهای بنیادین این پژوهش به شمار می‌آید. نکته‌ی مورد توجه این است که بر اساس نظریات برخی از مفسران اشاعره، بین کلام شیعی و اشعری نزدیکی وجود دارد. در این مقوله دیدگاه برخی از عارفان نیز با ظواهر شماری از آیات قرآنی، سازگاری ندارد.

۱-۱-۲- زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع تحقیق

موضوع خلود در آخرت با توجه به سیر تاریخی آن همیشه مورد توجه ادیان الهی و همگان بوده و مورد تأیید قرار گرفته است. و به دنبال خود مخالفان و موافقانی به همراه داشته است. در اسلام این بحث از زمان مناظرات کلامی پیامبر اکرم (ص) با علمای یهود آغاز و ذهن هر مسلمانی را به خود مشغول کرد. به گونه‌ای که همه اندیشمندان مسلمان در کتابهای خود به صورت پراکنده، و با دلائل نقلی و عقلی گزارش و تحلیل مختصری را بیان و به بعضی از آرای مخالفان و موافقان بسنده کرده‌اند. برای اولین بار ابن قیم جوزی (۶۹۱-۷۵۱ه) مستقلاً در کتاب «حادی الارواح الی بلاد الافراح» به این موضوع پرداخت. هر چند که موضوع از اهمیت بالایی برخوردار بوده، ولی تاکنون هیچ رساله‌ای به صورت تطبیقی با توجه به آیات و روایات در خصوص سه مکتب کلامی اسلامی (اشاعره، معتزله، امامیه) تدوین نشده است. اما تک نگارهایی مستقل در خصوص جهنم، و چرایی در جهنم، یا در قالب رساله‌های دانشجویی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری انجام شده است. پس موضوع این پایان‌نامه جدید می‌باشد.

۱-۱-۳- اهداف تحقیق

هدف این تحقیق اثبات خلود عذاب الهی برای عده‌ای و منافات نداشتن آن با عدالت، رحمت، رأفت و غفران الهی می‌باشد. که به بیان دیدگاه‌های مختلف مفسران شیعی و سنی همراه مدارک و منابع آن می‌پردازد. در این میان گروهی راه افراط و برخی طریق تفریط را در پیش گرفته‌اند. اما آن چه مورد نظر این نوشتار بوده؛ پیدا نمودن راه و نظر صحیح مطابق با قرآن کریم، و تفاوت آن با دیدگاه نافیان خلود دوزخ، و یا اثبات آن برای همه‌ی گناه‌گاران است. از این رهگذر می‌توان به اهداف زیر دست یافت.

پرتوافکنی به زوایای پنهان و مبهم موضوعات اعتقادی برآمده از قرآن و روایات. تبیین تأثیرپذیری دیدگاه‌های متکلمان از قرآن و سنت در موضوع خلود و آگاهی از برداشت‌های متفاوت مفسران و متکلمان اسلامی در مسأله‌ی خلود. تبیین آیات و روایات با تکیه بر قواعد تفسیری خلود و حیات پس از مرگ. تبیین اشتراکات و افتراقات متکلمان شیعه و اهل تسنن در موضوع خلود بر اساس آموزه‌های قرآن.

۱-۱-۴- اهمیت و ارزش تحقیق با تأکید بر کاربرد نتایج آن

موضوع چگونگی خلود و آرای پیرامون آن، از دیرباز محلّ بحث عالمان و مفسران در ادیان مختلف بوده و بالطبع مفسران و عالمان مسلمان نیز با توجه به وجود آیات قرآنی، نسبت به آن موضع‌گیری کرده‌اند. از آنجا که این موضوع با سرنوشت آدمیان پس از حیات برزخی نیز پیوند دارد، آگاهی از تفسیر درست چنین آیاتی در نحوه‌ی تعامل حیات دنیوی و اخروی او تأثیر مهمی خواهد داشت.

این تحقیق با توجه به جنبه‌های تطبیقی مقایسه‌ای مورد توجه عالمان، دانشگاهیان، دانش پژوهان در حوزه‌های مختلف رشته‌های الهیات، فلسفه و کلام قرار گرفته و از نتایج آن استفاده می‌کنند.

۱-۱-۵- سؤال‌های ویژه

- ۱- مفسران و متکلمان فریقین: شیخ طوسی، زمخشری، فخررازی، بر اساس آیات قرآن چگونه مسأله خلود را تبیین می‌کنند؟
- ۲- از دیدگاه قرآن و روایات، مضمولین خلود در دوزخ چه کسانی هستند؟ و در این مورد چه آموزه‌هایی دارد؟
- ۳- با توجه به آرای متفاوت در معنای خلود «تأبید» ابدی بودن و جاودانگی در جهنم بر اساس آیات قرآن چیست؟
- ۴- چه نسبت و رابطه‌ای بین عدالت، رحمت و رأفت الهی با خلود جهنمیان وجود دارد؟
- ۵- چه نسبت و رابطه‌ای بین دیدگاه مفسران شیعی (شیخ طوسی) و بعضی از مفسران معتزلی (زمخشری) و اشعری (فخررازی) وجود دارد؟
- ۶- خلود در بهشت و جهنم با توجه به آیات ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره هود چگونه تطبیق می‌کند؟

۱-۱-۶- روش انجام تحقیق

روش انجام تحقیق کتابخانه‌ای و توصیفی، تحلیلی است که با مراجعه به منابع و گردآوری مطالب مورد نیاز به توصیف، تبیین و تحلیل موضوع و مبانی آن می‌پردازیم.

۱-۲- تعاریف و اصطلاحات

در این بخش به معرفی اصطلاحات و مفاهیم به کار رفته در این تحقیق می‌پردازیم.

۱-۲-۱- تأیید

لغت‌شناسان در مورد ریشه‌ی کلمه‌ی تأیید دو دیدگاه ارائه کرده‌اند. گروهی این کلمه را از «أبد» به معنای زمان مستمری که قطع نمی‌شود^۱، روزگار دائمی و همیشگی^۲، زمان طولانی^۳ می‌دانند و تأیید را به معنای جاودانگی دانسته‌اند. در اینجا یک معنای تأسیسی دارد. و گروهی دیگر «أبد» را ظرف زمان تأکید مستقبل و آینده می‌دانند. مثلاً (ماأفعله أبداً) هرگز آن را انجام نخواهم داد. همان‌گونه که «قَطَّ» بر زمان گذشته تأکید می‌کند. مثلاً (ما فعلته قَطَّ) هرگز آن را انجام نداده‌ام^۴. واژه‌ی ابد در آیاتی مانند «ماکثین فیہ أبداً»، «لا تُطیعُ فیکم أحدًا أبداً» تأسیس است که دلالت بر استمرار نامحدود دارند. و در آیه‌ی «خالدین فیها أبداً» همراهی خلود ابد دلالت تأکید بر آینده و استقبال دارد. بدین‌سان می‌توان نتیجه گرفت. واژه‌ی ابد در فرهنگ قرآن کریم در هر دو معنا (تأسیس و تأکید) به کار رفته است.^۵

این واژه، ۲۸ بار در آیات قرآن کریم به کار رفته است از جمله (۵۷، ۱۲۲، ۱۶۹ النساء)، (۱۱۹ المائده)، (۲۲ التوبه)، (۳ الکهف)، (۲۱ النور)، (۶۵ الأحزاب)، (۲۳ الجن)، (۸ البینه) شیخ طوسی، زمخشری، فخررازی نسبت به واژه‌ی ابد، ذیل آیه‌ی ۶۵ سوره‌ احزاب و ۱۶۹ النساء

^۱ - راغب، حسین بن علی، مفردات الفاظ القرآن، قم: طلیعه النور، ۱۴۲۷ق، ص ۵۹، چ دوم.

^۲ - ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب؛ بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ه ق، ج ۳، ص ۶۸، چ سوم؛ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: کتاب فروشی مرتضوی، ۱۳۷۵ش، ج ۳، ص ۵، چ سوم.

^۳ - مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش، ج ۱، ص ۱۹؛ فراهیدی، خلیل، العین، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۳۴، ۱۴۱۴ ق، چ اول.

^۴ - شرطونی، سعید، اقرب الموارد، قم: کتابخانه، مسجد اعظم قم، بی جا، بی تا، ج ۱، ص ۱.

^۵ - قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۴، ج ۱، ص ۴.

گفته‌اند: دوزخیان برای ابد و دائم در دوزخ باقی می‌مانند.^۱ بنابراین هر سه مفسر بر مفهوم دوام، همیشگی و مدّت طولانی متفق القول هستند.

۱-۲-۲- خلود

در مورد «خلود» دو معنا ارائه گردیده است.

الف- دوام و بقا در مکانی که از آن خارج نمی‌شود.^۲ (همیشه بودن)

ب- شیء از عروض فساد به دور بوده و در یک حالت باقی بماند و هر چه تغییر و فساد دیر عارضش شود عرب آن را با خلود توصیف می‌کند. به سنگ‌هایی که دیگ را روی آن می‌گذارند خوالد گفته می‌شود نه برای همیشه بودن بلکه مکث طولانی و زیاد پایدار بودن.^۳ علامه طباطبایی در ذیل آیه « ولدان مخلدون »^۴ می‌نویسد: مخلدون از ریشه‌ی خلد به معنای همیشگی و بنا به گفته‌ی برخی مخلدون از ریشه‌ی خلد به معنای گوشواره است و در نتیجه معنای آیه این می‌شود که در اطراف بهشتیان، پسرانی که گوشواره به گوش هستند می‌چرخند و از آنها خدمت می‌کنند.^۵

واژه‌ی خلود یک بار در قرآن کریم (ق، ۳۴) به کار رفته است: «ذلک یوم الخلود»؛ ولی لفظ «خلد» شش بار در قرآن به کار رفته است: (یونس، ۵۲)، (طه، ۱۲۰)، (فرقان، ۱۵)، (فصلت، ۲۸)، (انبیاء، ۳۴)، (سجده، ۱۴) که تمامی این موارد مربوط به جهان آخرت بوده و مشتقات

^۱ - طوسی، محمد، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالأحیاء التراث العربی، بی تا، ج ۸، ص ۳۶۳. (مؤبدین فیها لایخرجون منها) ، زمخشری، محمود، الکشاف، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ قمری، ج ۱، ص ۵۹۳، چ سوم؛ رازی، فخرالدین، مفاتیح الغیب بیروت: داراحیاءالتراث العربی، ۱۴۲۰ قمری، ج ۲۵، ص ۸۵، چ سوم.

^۲ - لسان العرب، ج ۳، ص ۱۶۴. الخلد: دوام البقاء فی دار لایخرج منها.

^۳ - مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۹۱.

^۴ - الواقعة، ۱۷.

^۵ - طباطبایی، سیدمحمد حسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۹، ص ۱۲۲، چ پنجم.